

Kulhánková, Markéta

**"Οι εικόνες στα κτήρια και οι μνήμες στις καρδιές" : τρεις όψεις της
εικονομαχικής εποχής στη νεοελληνική αφηγηματική λογοτεχνία**

Neograeca Bohemica. 2019, vol. 19, iss. [1], pp. [9]-23

ISBN 978-80-270-7807-3

ISSN 2694-913X (Online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142198>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

«Οι εικόνες στα κτήρια και οι
μνήμες στις καρδιές». Τρεις όψεις της
εικονομαχικής εποχής στη νεοελληνική
αφηγηματική λογοτεχνία

Markéta Kulhánková

Neograeca Bohemica | 19 | 2019 | 9-23 |

**“Images in Buildings and Memories in Hearts”. Three Methods for
Depicting Byzantine Iconoclasm in Modern Greek Narrative Fiction**

This paper explores how Byzantine iconoclasm is depicted in the Modern Greek fiction of the past 150 years. It focuses mainly on the novels *Pope Joan* by E. Roidis and *Sergios and Bakchos* by M. Karagatsis and a crime fiction series by P. Agapitos, but it also takes into account short stories (A. Papadopoulou, Z. Papantoniou). It argues that the authors chose three types of approaches respectively: a romantic one, a satiric one, and one which combines historical fidelity with contemporary characters.

Keywords

Byzantium, cult of icons, literary reception, historical fiction, Modern Greek literature

Το παρόν άρθρο βασίζεται στην ανακοίνωσή μου στο 6^ο συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών στη Lund της Σουηδίας τον Οκτώβρη 2018. Ευχαριστώ θερμά τη Βάσια Αρβανίτη και την Αννίτα Παναρέτου που διάβασαν το κείμενό μου σε διάφορα στάδια επεξεργασίας και μου πρότειναν αξιόλογες βελτιώσεις τόσο στη γλώσσα όσο και στο περιεχόμενο. Ευχαριστώ επίσης τους δυο ανώνυμους κριτές για διορθώσεις, χρήσιμες παρατηρήσεις και προτάσεις για βελτίωση.

Ακίνησία των χεριών και των δαχτύλων
των ώμων και ιδίως του λαιμού
ορθή η κεφαλή η όψη της Μορφής.
Ακίνησία,
εως τα μύχια του θνητού σου σώματος
αισθάνεσαι την επικοινωνία, αυστηρότατη,
δια της προσευχής και προσοχής,
με την εικόνα όπου παρακαλείς.

Ζωή Καρέλλη, Τα εικονίσματα II¹

1 Karelli (1973: 161-162). Για την προσέγγιση της Καρέλλη στο Βυζάντιο βλ. και Vakaloudi (2018: 285-296).

Ανιχνεύοντας την ανασύνθεση της εικονομαχικής εποχής στη νεοελληνική πεζογραφία και έχοντας στο νου μου ποιητικές εκφράσεις για το Βυζάντιο σαν αυτή της Ζωής Καρέλλη, τη *Φλογέρα του Βασιλιά* του Κωστή Παλαμά, τα αφηγηματικά έργα σαν εκείνα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ή και έργα της ποπ κουλτούρας όπως τα βυζαντινά τεύχη της σειράς «Κλασσικά Εικονογραφημένα», περίμενα να βρω ρομαντικές και ηρωικές αφηγήσεις στηριζόμενες στη *Χρονογραφία του Θεοφάνη* ή εμπνευσμένες από γνωστές προσωπικότητες της εικονόφιλης πλευράς, όπως ήταν ο Θεόδωρος Στουδίτης ή οι αδερφοί Γραπτοί. Σύντομα αναγκάστηκα να παραδεχτώ ότι οι προσδοκίες μου απείχαν από την πραγματικότητα.

Καταρχάς, η Βυζαντινή περίοδος γενικά αξιοποιείται ως σκηνικό υπόβαθρο για τα αφηγηματικά έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας λιγότερο συχνά από όσο θα αναλογούσε στην ιστορική σημασία και έκτασή της.² Επιπλέον, οι Νεοέλληνες συγγραφείς ιστορικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων τείνουν να εμπνέονται από λίγες μόνο περιόδους και προσωπικότητες της χιλιετούς ιστορίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι, ενώ στην παγκόσμια λογοτεχνία υπερिσχύουν έργα αφιερωμένα στη ζωή της Θεοδώρας και του Ιουστινιανού,³ στη νεοελληνική λογοτεχνία πρωταγωνιστούν ο Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος⁴ και οι Κομνηνοί,⁵ ενώ τα μάλλον πιο γνωστά ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα διαδραματίζονται στη μεταβυζαντινή πια Πελοπόννησο.⁶ Πολύ λίγα είναι τα έργα που καταπιάνονται με την ανασύνθεση της εποχής της εικονομαχίας. Ακόμα κι ο Κώστας Κυριαζής, ο οποίος αφιέρωσε όλη τη συγγραφική του δραστηριότητα στο Βυζάντιο, άφησε τη συγκεκριμένη περίοδο έξω. Περαιτέρω, όπως θα δούμε, και στα λιγοστά αφηγηματικά έργα που λαμβάνουν χώρα μεταξύ των ετών 726 και 843, η εικονομαχική διαμάχη δεν λειτουργεί ως κύριο μοτίβο ή ως παράγοντας που προωθεί την πλοκή.

Στην παρούσα μελέτη θα σταθώ σε έξι συνολικά συγγραφείς που τοποθέτησαν τα αφηγηματικά έργα τους στην εν λόγω εποχή.⁷ Ο στόχος είναι μια πρώτη

2 Mitsakis (1998: 247), πρβλ. επίσης Paschalis (2005: 11–15).

3 Επιλεκτικά: V. Sardou, *Theodora* (1884), R. Graves, *Count Belisarius* (1947), T. Korber, *Die Kaiserin* (2000), G. G. Kay, *Sailing to Sarantium* (1998), *Lord of Emperors* (2000), S. Duffy, *Theodora: Actress, Empress, Whore* (2011), S. Thornton, *The Secret History: A Novel of Empress Theodora* (2013).

4 Π. χ. Κ. Παλαμάς, *Η φλογέρα του Βασιλιά* (1910), Π. Σ. Δέλτα, *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου* (1911), Κ. Κυριαζής, *Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος* (1964).

5 Π. χ. Α. Βλάχος, *Οι τελευταίοι Γαληνότατοι* (1963), Μ. Δούκα, *Ένας σκούφος από πορφύρα* (1995).

6 Α. Ρ. Ραγκαβής, *Ο Αθέντης του Μορέως* (1850), Α. Τερζάκης, *Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ* (1945). Για πιο αναλυτική αναφορά βλ. τις επισκοπήσεις: Panaretou (1987), Mitsakis (1998), Spanaki (1998).

7 Σε αυτήν τη μελέτη επικεντρώνομαι στην πεζογραφία. Ας αναφερθεί τουλάχιστον εδώ η τραγωδία *Ο Σταυρός και το Σπαθί* του Άγγελου Τερζάκη (1966) η οποία επεξεργάζεται

από κοινού ερμηνευτική προσέγγιση σε έργα συνδεδεμένα ως προς τη θεματολογία τους, την αφήγηση για μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή, αλλά διαφορετικά ως προς στον τρόπο της ανασύνθεσης, στις λογοτεχνικές στρατηγίες και στον γενικό στόχο. Τα έργα μπορούν να χωριστούν σε τρεις ομάδες κατά τη γενική προσέγγιση του κάθε συγγραφέα στο θέμα και την ένταση της συνομιλίας μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος.

1. Ρομαντική ανασύνθεση

Μια από τις πρώτες Ελληνίδες λογοτέχνιδες, η **Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου** (1867–1906), τοποθέτησε πέντε από τα 138 διηγήματά της στη Βυζαντινή περίοδο (Θεοδώρα, Καλογριά, Το μήλο της αγάπης, Στο μοναστήρι και Φλαντανελάς). Τρία διηγήματα⁸ αφηγούνται γεγονότα της βασιλείας του Θεοφίλου και του Μιχαήλ Γ' από την οπτική γωνία διάφορων γυναικών της αυτοκρατορικής αυλής. Η Παπαδοπούλου αξιοποιεί ιδιαίτερα τον γνωστό μύθο για τη συμμετοχή της Κασσίας, της έπειτα μοναχής και μιας από τις ελάχιστες Βυζαντινές λογοτέχνιδες, στον διαγωνισμό επιλογής νύφης για τον αυτοκράτορα Θεόφιλο.⁹

Τι ευμοφριά!... Τα χρόνια τη σεβάσθηκαν και έμεινε η εύμορφη Κωνσταντινουπολίτισσα, που για δυο λόγια θαρετά του Βυζαντίου το στεφάνι έχασε και φόρεσε το μαύρο φόρεμα της μοναχής, αντί πορφύρας χρυσοκεντημένης. Θυμάται την αξέχαστη στιγμή, που ο Θεόφιλος τα μάτια του εκάφρωσε με θουμασμό. Οι εύμορφες του Βυζαντίου ήτανε εκεί μαζευμένες και φύλαγαν με καρδιοχτύπι σε ποιαν θα δώσει «το μήλο της αγάπης» ο Θεόφιλος.¹⁰

Το μήλο της αγάπης αφηγείται για τη συνάντηση της Κασσίας με τη νικήτρια του διαγωνισμού, την αυτοκράτειρα Θεοδώρα σε προχωρημένη ηλικία, χρόνια μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα. Η Καλογριά προσφέρει μια ρομαντική εκδοχή της ζωής της αυτοκράτειρας Ευφροσύνης. Το πιο εκτενές από τα τρία, Στο μοναστήρι,

το θέμα του θανάσιμου αγώνα μεταξύ του Κωνσταντίνου ΣΤ' και της μητέρας του Ειρήνης.

8 Εκδ. Papakostas (1987).

9 Για μια σύντομη πρόσφατη επισκόπηση των πηγών της ιστορίας αυτής και των μοντέρνων απόψεων για την ιστορικότητά της, με περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Kazhdan (1999: 315–317). Για άλλες μοντέρνες επεξεργασίες του μύθου πρβλ. π.χ. το σχετικό τεύχος των «Κλασικών εικονογραφημένων» ή – πιθανόν – το μυθιστόρημα Η Κασσιανή του Ε. Αυθίδη, το οποίο, παρόλη την προσπάθειά μου, δεν μπόρεσε να βρεθεί στα χέρια μου.

10 Το μήλο της αγάπης, εκδ. Papakostas (1987: 39).

αφηγείται τις μηχανορραφίες στην αυλή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ', στις οποίες πρωταγωνιστούν όμορφες και έξυπνες γυναίκες οι οποίες, τελικά, όλες μαζεύονται στο μοναστήρι της ηγουμένης Κασσίας. Η Παπαδοπούλου, όπως και σε άλλα έργα της, δίνει τη μεγαλύτερη έμφαση στις ψυχολογικές μικρογραφίες των ηρώιδων της, ενώ η εικονομαχική διαμάχη θίγεται μόνο περιθωριακά.¹¹

Ένα άλλο ρομαντικό μοτίβο της περιόδου επέλεξε ο **Ζαχαρίας Παπαντωνίου** (1877–1940), ο οποίος δημοσίευσε το 1936 συλλογή διηγημάτων με τίτλο *Βυζαντινός όρθρος*. Η πρώτη ιστορία με τον ίδιο τίτλο αφηγείται τον φόνο του αυτοκράτορα Λέοντα του Αρμενίου τα Χριστούγεννα του 820.¹² Στην εξιστόρηση των γεγονότων ο Παπαντωνίου ακολουθεί πιστά τον Κ. Παπαρρηγόπουλο.¹³ Ο Λέων Ε' παρουσιάζεται ως τραγικός ήρωας: ικανός αυτοκράτορας, δίκαιος, αλλά και ανθρώπινος, θεοσεβούμενος και ειλικρινώς αφιερωμένος στην εικονομαχία:

- Οί ἤχοι εἶνε αὐλεις εἰκόνες! Ἔλεγε στὸν πρωτοφάλη. Οἱ ἤχοι δὲν ἔκαμαν κακὸ στο βασιλειο τῶν Ρωμαίων. Δὲν τοὺς ἔδιωξα. Προσεύχομαι μ' αὐτοὺς. Αὐτοὶ μᾶς πηγαίνουν στὸ θεῖο! Χωρὶς εμπόριο! Ἄυλο! Αἰθέρας! (12) [...]
- Ἔδιωξες τις εἰκόνες...
- Σανίδα μπογιατισμένα! Φώναξε ὁ βασιληᾶς. Μοῦ κρατοῦσαν τὸ Βυζάντιο νύχτα καὶ μέρα γονατισμένο καὶ ξενηστικωμένο...
- Ἔδιωξες τα λείψανα...
- Καύκαλα καὶ δάχτυλα ποὺ ξαπόλυσαν στὸ κράτος ἓνα στρατὸ ἀπὸ ζητιάνους μὲ ράσο! Τὸ θεῖο εἶνε πολὺ πιὸ ἀπάνω ἀπ' αὐτά. Λατρεύω τὸ θεὸ χωρὶς ζητιανιά. (18)

Και οι δυο παραπάνω συγγραφείς εκμεταλλεύτηκαν γνωστά ιστορικά γεγονότα και τις γύρω από αυτά δημιουργημένες παραδόσεις ως ισχυρά λογοτεχνικά μοτίβα με ρομαντική δυναμική, χωρίς να προσεγγίσουν αναλυτικότερα στο θέμα της θρησκευτικής διαμάχης. Κατάφεραν να ανασυνθέσουν ένα αληθοφανές ιστορικό σκηνικό στο οποίο κινούνται μονήρεις ήρωες που αντιμετωπίζουν γενναία τις τραγικές τους μοίρες. Τα διηγήματα της Παπαδοπούλου γοήτευσαν μάλιστα τον ίδιο τον ιδρυτή των Βυζαντινών σπουδών, τον Karl Krumbacher.¹⁴

11 Πρβλ. Papakostas (1987: 41 και 223–224).

12 Papantoniou (1936: 11–26).

13 Paparrigopoulos (1970: τόμος Ε', 98–101).

14 Ο Παπακώστας μάλιστα παραθέτει μια αναφορά στις υποτιθέμενες μεταφράσεις του Krumbacher από την εφημερίδα *Πρόοδος* (14^η Αυγούστου 1904), παραδεχόμενος ότι τίποτε άλλο δεν είναι γνωστό για αυτές, βλ. Papakostas (1980: 192, πρβλ. και 61–62). Τα διηγήματα της Παπαδοπούλου αναφέρονται με επαινετικά λόγια από τον

2. Σατιρική προσέγγιση

Δυο μυθιστορήματα εκμεταλλεύονται τη μεσαιωνική εποχή, και πιο συγκεκριμένα τη θρησκευτική διαμάχη, για να σχολιάζουν σατιρικά το δικό τους παρόν και το θέμα της ταυτότητας των Νεοελλήνων.

Το πρώτο, χρονολογικά, μυθιστόρημα που καταπιάνεται με την εν λόγω εποχή είναι η *Πάπισσα Ιωάννα* του **Εμμανουήλ Ροΐδη** (1836–1904),¹⁵ παρωδία ταυτόχρονα επιστημονικής μελέτης και ρομαντικής λογοτεχνίας, ένα μυθιστόρημα που περισσότερο σατιρίζει το παρόν παρά αναπλάθει το παρελθόν. Η πλοκή συμπίπτει χρονικά με την περίοδο της εικονομαχίας, αλλά επειδή λαμβάνει χώρα κατά το μεγαλύτερο μέρος της στη Δύση, το θέμα επέρχεται μόνο στο μέρος όπου περιγράφεται η επίσκεψη της Ιωάννας και του Φρουμέντιου στην Αθήνα. Εκεί φτάνουν την άνοιξη του 843, ακριβώς την ημέρα που γιορτάζεται η πρώτη Κυριακή της Ορθοδοξίας. Αναλύοντας αυτό το μέρος, η Ruth Macrides¹⁶ έδειξε τις στρατηγικές και τα χαρακτηριστικά της συγγραφικής τεχνικής του Ροΐδη: την επιφανειακά σοβαρή, αλλά στην πραγματικότητα εντελώς αυθαίρετη διαχείριση πηγών, συμπεριλαμβανομένης της εκ προθέσεως παρερμηνεύσής τους, την έμφαση σε παραλληλισμούς μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος, τις συχνές παρεμβάσεις του αφηγητή και όλα αυτά με σκοπό να κοροϊδέψει και να σατιρίσει τη σύγχρονη πραγματικότητα, με πρώτο και κύριο στόχο την εκκλησία:

Μετά τὸν θάνατον τοῦ μιαιοῦ Θεοφίλου, ὅστις ἔκοπτε τὰς χεῖρας τῶν ζωγράφων καὶ ἔλειφε δι' ἀσθέστου τὰς ἀγίας εἰκόνας, ὡς αἱ τροφοὶ τοὺς μαστοῦς των δι' ἀλόγης, ἵνα ἀηδιάζωσιν αὐτοὺς τὰ θηλάζοντα βρέφη, οἱ δυστυχεῖς ἀνατολίται στερούμενοι ἀπὸ ἕνδεκα ἤδη ἐτῶν εἰκονισμάτων ἠσθάνοντο ἐκ τῆς μακρᾶς ἐκείνης στερήσεως τὸν πρὸς αὐτὰ πόθον διπλασιασθέντα. Πανταχόθεν κατέβαινον ἐκ τῶν ὁρέων οἱ προγραφέντες ὑπὸ τοῦ τυράννου ὀρθόδοξοι μοναχοὶ καὶ ζωγράφοι· κατὰ τινὰς μάλιστα ἀγιογράφους οὐ μόνον οἱ ζῶντες συνέρρεον ἀθρόοι εἰς τὰς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν νεκρῶν Μαρτύρων ἠγγέρθησαν ἐκ τῶν μνημείων, ἵνα παρευρεθῶσιν εἰς τὴν χαρμόσυνον ἐκείνην τελετὴν, καθ' ἣν ὠμίλουσιν αἱ εἰκόνας καὶ ἐσκίρτων οἱ ἄνθρακες ἐκ τῆς χαρᾶς ἐν τοῖς θυμιατηρίοις. (189)

...την πολιτική:

Krumbacher στη *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894: 199) και *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903: 362).

15 Πρωτοεκδόθηκε το 1866. Εδώ βασίζομαι στο κείμενο της σειράς «Η πεζογραφική μας παράδοση» των εκδόσεων Νεφέλη: Roïdis (1988).

16 Macrides (1998).

Ἄλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀγριώτατοι τῶν εἰκονοκλαστῶν μετετρέπησαν αἴφνης εἰς θερμούς εἰκονολάτραις, ἅμα τὸν θεομίσητον Θεόφιλον διεδέχθη ἡ θεοδώρητος Θεοδώρα. (189)

... και τις γυναίκες:

Μόνον τὸ ἀρχαϊκὸν κάλλος τῶν γυναικῶν ἐθαύμαζαν οἱ δύο ξένοι. [...] Ἡ βελτίωσις αὕτη τῆς ἀττικῆς φυλῆς ἤρξατο ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς εἰκονομαχίας, ὅτε, ἐξορισθέντων τῶν βυζαντινῶν εἰκονισμάτων, αἱ γυναῖκες, ἀντὶ νὰ ἔχωσιν ἀκαταπαύστως πρὸ ὀφθαλμῶν ἰσχνὰς Παναγίας καὶ λιπόσαρκους ἀγίους, ἀνύψουν καὶ πάλιν τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἐγέννων τὰ τέκνα των ὅμοια τούτοις· ὥστε καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς καλλιτεχνίας ἀναγκαῖα φαίνεται μοι ἡ μεταρρύθμισις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν εἰκονογραφίας. (206)

Ὅπως σχολιάζει ἡ Ruth Macrides σε ἓνα ἄλλο κείμενό της γιὰ το ἴδιο μυθιστόρημα, «τίποτα δὲν εἶναι ἅγιο γιὰ τον Ροῖδη. Μας παριστάνει μὴ σύγχυση τῶν αξιῶν καὶ τῶν κατηγοριῶν. Ἀληθινὲς ἱστορίες ἀποδεικνύονται ψέμα, ἐνῶ οἱ ψεῦτικες ἀποδεικνύονται ἀληθινὲς ... ἀφήνει στὸν ἀναγνώστη νὰ πιστέψει ὅ,τι θέλει».¹⁷

Μία ἄλλου εἴδους σατιρικὴ ἀνασύνθεση παρουσιάζει τὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ **Μ. Καραγάτση**, στὸ ἐκτενὲς μυθιστόρημα *Σέργιος καὶ Βάκχος* (1959).¹⁸ Ἡ σύντομη ἐκδοχὴ τοῦ ἔργου μὲ τίτλο *Ἡ θαυμαστὴ ἱστορία τῶν ἁγίων Σέργιου καὶ Βάκχου* ἐκδόθηκε μὲν ἀργότερα, ἀλλὰ ἡ συγγραφή της προηγήθηκε τοῦ μυθιστορήματος.¹⁹ Ἡ νομβέλα ἦταν μάλιστα ἐτοιμὴ πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς *Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων* (1952).²⁰ Στὴν εἰκονομαχία δὲν ἀφιερώνονται ἐδῶ παρά μερικές σειρές:

Τότε που οἱ Ἰσαυροὶ ἀντιμάχονταν τὶς εἰκόνες, οἱ δυο φίλοι διεφώνησαν. Ὁ Σέργιος ἐβρῖσκε πῶς οἱ εἰκονομάχοι εἶχαν δίκιο:

17 Macrides (1996: 40): “Nothing is sacred for Roides. He presents us with a confusion of values and categories. True stories turn out to be false and false stories true. He blurs the once clear distinction between historical truth and created truth, between legend and fact, implying with his cross-references, footnotes and scholia that *Pope Joan* is as fabricated or as authentic as *pope Joan*. As Roides said at the end of his preface, it is up to us to believe what we wish.”

18 Karagatsis (1959).

19 Karagatsis (1973).

20 Πρβλ. Bazoukis (2010: 37) καὶ Papatheodorou (2010: 109–110).

– Κατάσταση πραγμάτων! Αντί η εικόνα μας να τους θυμίζει την αγιοσύνη μας, κατάντησε εμάς να μας ξεχάσουν και να λατρεύουν το σανίδι και τη μογοιά! Κατάντησαν χειρότεροι κι από ειδωλολάτρες!

Μα ο Βάκχος διαμαρτύρονταν:

– Τι σου φταιν οι εικόνες, Σέργιε; Είναι όμορφες, στολίζουν πολύ ωραία τις εκκλησίες. Είναι λόγος να τις κάψουμε επειδή οι πιστοί τις προσκυνούν λίγο... περισσότερο από όσο πρέπει;

– Αυτοί τις φιλούν, τις αγκαλιάζουν, τις χαϊδεύουν, τους λέν λόγια ερωτικά. Σα να μη ήσαν εικονίσματα, μα αγαπητικές!

– Τι ήθελες δηλαδή; Να τραβάμε εμείς, αυτοπροσώπως, αυτό που υποφέρουν τα κονίσματα για λογαριασμό μας; Άσε τον κοσμάκη να ξεσπάη στο σανίδι και στη μογοιά!

Εννοείται πώς με μια τέτοια νοοτροπία, κάθε λογική συζήτηση ήταν περιττή. Ο Σέργιος σήκωνε τους ώμους και γύριζε την κουβέντα περί ανέμων και υδάτων. (59–60)

Όπως προκύπτει από το παραπάνω παράθεμα, η διαφωνία των δυο φίλων δεν είναι και απόλυτη: και οι δυο βρίσκουν την λατρεία των εικόνων υπερβολική, αλλά ο (κατά την ανατολίτικη νοοτροπία) συναισθηματικός Βάκχος είναι πιο ανεκτικός και αντιλαμβάνεται περισσότερο την καλλιτεχνική αξία των εικόνων από τον (κατά τη δυτική νοοτροπία) ορθολογικό Σέργιο. Αυτή η ένταση διατηρείται και στην εκτενή μορφή του έργου, όπου στην εικονομαχική περίοδο αφιερώνονται 33 κεφάλαια και περισσότερες από 60 σελίδες. Οι συζητήσεις των δυο αγίων (εδώ όπως σε ολόκληρο το μυθιστόρημα) είναι κατά βάθος αίστορικές: περισσότερο στοχεύουν στην ερμηνεία της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας και σε γενικά ζητήματα της ανθρωπότητας, παρά στην κατανόηση των ιστορικών εξελίξεων της συγκεκριμένης εποχής. Δεν περιορίζονται μόνο στη φιλοσοφική ουσία του προβλήματος, όπως στο παρακάτω απόσπασμα:

– Τι τους φταιν τα έργα τέχνης; Αναστενάζει ο Βάκχος. Κάθε θρησκεία έχει την καλλιτεχνική της εκδήλωση. Θέλοντας να εξαλείψουμε τη θρησκεία, καταστρέφουμε αριστουργήματα...

ΣΕΡΓΙΟΣ: Επειδή τ' αριστουργήματα έχουν συνυφανθή, στη συνείδηση του κόσμου, με αυτή ταύτη την ουσία της θρησκείας. Είναι είδωλα...

ΒΑΚΧΟΣ: Κι όταν λείψουν τα είδωλα, ο κόσμος θα πάψη να είναι ειδωλολάτρης; Κατασκευάζει νέα είδωλα, τα λατρεύει. (233)

...αλλά και στην ερμηνεία της πολιτικής πράξης, χωρίς να εξαιρεθούν ούτε οι οικονομολογοί:

ΣΕΡΓΙΟΣ (για τον Λέοντα τον Αρμένιο): *Τι θέλεις να πεις; Η θρησκεία δεν κιντυνεύει;*

ΒΑΚΧΟΣ: *Κιντυνεύει· αλλά πολύ λίγο νοιάζεται γι' αυτό ο Λέων, ο άξεστος καραβανάς, που από ίσος στη Γνώση έβαλε κι έκαψαν τη Βιβλιοθήκη της πόλης, μαζί με τους δεκατρείς βιβλιοθηκαρίους... (234)*

... ούτε οι εικονόφιλοι:

ΣΕΡΓΙΟΣ (για την Ειρήνη την Αθηναία): *Ούτε εικονομάχα είναι, ούτε εικονολάτρισσα. Δεν πιστεύει ούτε σε θεό ούτε σε διάβολο. Ένα μονάχα την ενδιαφέρει: η κυριαρχία. Θέλει την Αυτοκρατορία να την επεχτείνει, να την κάνει τεράστια Κοσμοκρατορία· και εκείνη να είναι ηγεμόνας της Οικουμένης! (251)*

Το έργο έχει υποστεί αυστηρή κριτική και θεωρείται ένα από τα λιγότερο επιτυχημένα έργα του συγγραφέα, συγκεντρώνοντας μέσα του, όπως το θέτει η Ελισαβέτ Κοτζιά, «τις βασικότερες αδυναμίες της карагаτσικής σκέψης» και εκπροσωπώντας τις απαρχές του λογοτεχνικού λαϊκισμού.²¹ Η Κοτζιά χαρακτηρίζει την карагаτσική ερμηνεία της βυζαντινής ιστορίας ως ένα «προϊόν μηχανοραφιών, τις οποίες εξυφαίνει ένας εσμός δαιμόνων, έκφυλων ή άβουλων σιφλικάδων, στρατιωτικών και κληρικών», ως «αποτέλεσμα ακαταμάχητων σαρκικών πειρασμών στους οποίους υποκύπτει ο ανδρικός πληθυσμός ή υποβάλλεται σε αυτούς από έναν άλλο εσμό “πανέμορφων” ή “κακάσχημων”, “πανεξυπνων” ή “πανηλίθιων” θηλυκών, έτοιμων να χρησιμοποιήσουν τη σάρκα τους ή να ενδώσουν στο κάλεσμά της», ενώ ταυτόχρονα «κυριαρχεί ένας παροξυσμός εθνικιστικού ελληνοκεντρισμού και αρχαιολατρίας».²²

Η συζήτηση για το αν είναι εντελώς δίκαιη και βάσιμη αυτή η αυστηρή κριτική δεν είναι στόχος του παρόντος άρθρου. Θα ήθελα πάντως να τονίσω τον πρωτοποριακό και πειραματικό χαρακτήρα του έργου, το οποίο είναι καρπός μιας πολύχρονης ενασχόλησης του συγγραφέα με τη σχέση της ιστορίας με τη δημιουργία και με το ζήτημα του τρόπου της μετάδοσης της ιστορίας στο σύγχρονο αναγνωστικό κοινό. Με τα λόγια του Αλεξάνδρου Μαζούκα, πρόκειται για «ύστατη απόπειρα επαναγραφής και επανερμηνείας της ιστορίας με μέσα μυθοπλαστικά και με στόχο τη συμφιλίωση της πραγματικότητας με τη φαντασία, της ιστορίας με τη λογοτεχνία, της επιστήμης με την τέχνη».²³ Με τη νεωτερικτή μορφή του μυθιστορήματος αυτού και με την αφηγηματική του στρατηγική

21 Kotzia (2010: 163).

22 Όπ.π., 163-165.

23 Bazoukis (2010: 38).

(τη διαλογική μορφή, τη χρήση του αναξιόπιστου αφηγητή που επιτρέπουν τη σχετικοποίηση των αφηγούμενων γεγονότων, τις προκλητικές ή ίσως μόνο φαινομενικά προκλητικές ερμηνείες) ο Καραγάτσης έκανε ένα μοναδικό βήμα στη μοντέρνα πρόσληψη του Βυζαντίου. Με τα τεχνάσματα αυτά, παροτρύνει τον αναγνώστη να προχωρήσει στη δική του έρευνα και ερμηνεία, στη δική του προσέγγιση της εν λόγω εποχής.

Και τα δυο μυθιστορήματα, με απόσταση σχεδόν ενός αιώνα, όχι μόνο με ζωηρό τρόπο αναπαριστάνουν το Βυζάντιο, αλλά ταυτόχρονα, και μάλιστα πιο σπουδαία, αποκαλύπτουν την έννοια της νεοελληνικής ταυτότητας στα μέσα του 19^{ου} ή του 20^{ου} αιώνα ανάλογα.

3. Συνδυασμός ιστορικής ακρίβειας με εκσυγχρονισμό

Η τρίτη και τελευταία μικρή ομάδα αποτελείται από αφηγήσεις οι οποίες μεταχειρίζονται το ιστορικό υπόβαθρο με πολύ μεγαλύτερο σεβασμό από την προηγούμενη ομάδα. Οι χαρακτήρες, από την άλλη πλευρά, είναι πολύ λιγότερο «ιστορικοφανείς» σε σύγκριση με και τις δυο προηγούμενες ομάδες. Μιλάνε στον αναγνώστη στη γλώσσα του και οι προβληματισμοί τους είναι, κατά το μεγαλύτερο μέρος, εκείνοι του σύγχρονου ανθρώπου, δηλαδή ένας αληθοφανής ήρωας με μοντέρνα ψυχολογία στέκει στο επίκεντρο.

Το 1986 εξέδωσε ο **Κλήτος Χατζηθεόκλητος** (*1947) το πρώτο του μυθιστόρημα με τον τίτλο *Σημειώσεις μεταρρυθμιστών*.²⁴ Πρόκειται για πλαστά απομνημονεύματα των πρώτων τριών εικονομάχων βασιλέων, του Λέοντα Γ', του Κωνσταντίνου Ε' και του Λέοντα Δ'. Ενώ η αφήγηση για τον Λέοντα Γ' και τον Λέοντα Δ' είναι πρωτοπρόσωπη, τη βασιλεία του Κωνσταντίνου διηγείται ένας ανώνυμος αυλικός ο οποίος ισχυρίζεται ότι πήρε τις σημειώσεις από τον ίδιο τον Λέοντα Γ' και στη συνέχεια παραχώρησε και τα δυο κείμενα στον νέο Λέοντα Δ'. Ήδη από τον τρόπο αφήγησης γίνεται αντιληπτό ότι η εικονομαχία προβάλλεται στο μυθιστόρημα ως μια ορθή βασιλική πολιτική. Οι δυο αυτοκράτορες επιχειρηματολογούν περισσότερο για συγκεκριμένα βήματά τους παρά για τη γενική γραμμή της πολιτικής τους. Ο ανώνυμος αφηγητής του μεσαίου μέρους, ενώ υιοθετεί επίσης την εικονομαχική στάση, προσπαθεί να ενεργεί ως ένας αντικειμενικός και κριτικός ιστοριογράφος:

Τριάντα τέσσερα χρόνια βασίλεψε ο Κωνσταντίνος κι ήταν αδιάκοπος αγώνας η βασιλεία του. [...] Σκληρός και αμείλικτος, έβαλε πολλές φορές την εκδίκηση πάνω απ' τον οίκτο και το σκοπό του πάνω απ' το δίκαιο. Μ' αλίμονο,

24 Chatzitheoklitos (1986).

τέτοιοι ηγεμόνες χρειάζονται στους καιρούς που ζούμε. Γράμμα νεκρό θα μένανε οι νόμοι του πατέρα αν δεν υπήρχε η σιδερένια θέληση του γιού για να πατάξει την πρόληψη και να σκορπίσει τα σμήνη των ακριδών που κατάρτωναν το κράτος. [...] Είναι αλήθεια πως έγραψα ό,τι κακό είχε κάνει. Κι αυτό για λόγους δικαιοσύνης: αυτοί που γράφουν για τον Κωνσταντίνο δε λένε όλη την αλήθεια. Θα τον παρουσιάσουν στις ερχόμενες γενιές σαν τον πιο τέλειο ηγεμόνα, χωρίς το παραμικρό ελάττωμα, αναμάρτητο και μοναδικό, στιγματίζοντας τους εχθρούς του με τα μελανότερα χρώματα της μοχθηρίας και της δολιότητας. Μα εγώ, αν και δεν πολυπιστεύω πως θα διαβαστούν ποτέ τα γραφτά μου, έγραψα την αλήθεια. Ο Κωνσταντίνος δεν είχε μόνο αρετές, κι ανάμεσα στους μοναχούς υπήρχαν άνθρωποι τίμιοι και γενναίοι. (129)

Ωστόσο, μετά το τελευταίο μέρος των απομνημονευμάτων, ακολουθεί ένα σύντομο κείμενο με τίτλο *Σχόλιον του Χρονογράφου Μοναχού Θεοφάνους του Ομολογητού*, το οποίο με έναν πολύ ειρωνικό τρόπο διαψεύδει όλες τις ιδέες και προσδοκίες και των τριών αφηγητών:

Διάβασα τις μωρίες τους κι οργίστηκε η καρδιά μου, είδα το κατάντημά τους κι η ψυχή μου ευφράνθηκε...

Διάβασα τα γραφτά τους. Τις φλυαρίες του ενός για το δίκαιο και την υψηλή του αποστολή, την εξιστόρηση των θηριωδών το άλλου, την ομολογία της αναξιοτητάς του τρίτου. [...] Με θεία φώτιση γράφω τη Νέα Ιστορία, την φθαρμένη από τα ψεύδη των αιρετικών, την αμόλυντη από τις πλανερές δοξασίες. [...]

Το τελευταίο μνημείο της αλαζονείας τους, της ασέβειας και της σκληρότητάς τους θα γκρεμιστεί σε λίγο σα ναός ελληνικός, σαν είδωλο εθνικό. Η φωτιά θα προστατέψει το συμφέρον του Θεού, τη μόνη δικαιοσύνη. (160-161)

Ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του συνδυασμού της ιστορικής ακρίβειας με τον εκσυγχρονισμό είναι ο **Παναγιώτης Αγαπητός** (*1959), ιστορικός βυζαντινής λογοτεχνίας και από το 2003 και συγγραφέας, ο οποίος εισήγαγε στην ελληνική λογοτεχνία το ιστορικό αστυνομικό μυθιστόρημα που διαδραματίζεται στη βυζαντινή εποχή. Τα τρία μέχρι τώρα μυθιστορήματά του (*Το εβένινο λαούτο*, 2003, *Ο χάλκινος οφθαλμός*, 2006, και *Η Μέδουσα από σμάλτο*, 2009), σύμφωνα με τα δικά του λόγια «δεν είναι ακριβώς ιστορικά ούτε ακριβώς αστυνομικά», και για αυτό τα ονομάζει *βυζαντινές ιστορίες μυστηρίου*.²⁵

25 Agapitos (2009b: 9). Το βιβλιαράκι με το συγκεκριμένο δοκίμιο πωλείται ως συνημμένο του Agapitos (2009a).

Ο Αγαπητός διάλεξε την εποχή του αυτοκράτορα Θεόφιλου προπαντός γιατί «την εποχή αυτή η θεωρητική ενασχόληση με το δίκαιο και η αναζήτηση πρακτικών λύσεων ήταν ιδιαίτερα έντονες»,²⁶ γεγονός το οποίο του παρείχε όχι μόνο ένα αληθοφανές σκηνικό, αλλά και έναν αριθμό νομικών πηγών από τις οποίες μπορούσε να αντλεί υλικό. Εκμεταλλεύεται όμως και το διανοητικό δίλημμα της εικονομαχίας για να προσφέρει ένα παραπάνω σημασιολογικό επίπεδο στις ιστορίες του. Η εικονομαχική διαμάχη προβάλλεται ιδιαίτερα στο δεύτερο μυθιστόρημα, στον *Χάλκινο οφθαλμό*,²⁷ που διαδραματίζεται στην παραδοσιακά εικονόφιλη Θεσσαλονίκη²⁸ και ένας από τους δευτερεύοντες χαρακτήρες είναι η μοναχή Κασσία, αυτή τη φορά απελευθερωμένη από το βάρος του γνωστού μύθου για τον διαγωνισμό της αυτοκρατορικής συζύγου²⁹ και παρουσιασμένη ως μια από τις εξέχουσες προσωπικότητες του εικονόφιλου κόμματος:

*«Αρχόντισσα Ζωή, εσύ πιστεύεις στη λατρεία των εικόνων;»
 «Μ' όλη την καρδιά, γι' αυτό επισκέπτομαι αυτή τη μονή», απάντησε εκείνη.
 «Συμφωνείς, επομένως, ότι η τιμή που προσφέρουμε στις εικόνες μεταφέρεται στο απεικονιζόμενο θείο πρόσωπο, εφόσον το πρωτότυπο και η απεικόνισή του ταυτίζονται ως προς την ουσία τους;»
 «Βέβαια, γιατί αλλιώς θα λατρεύαμε την εικόνα σαν να 'ταν ένα άλλο πρόσωπο, ένα είδωλο. Μας το έχει εξηγήσει αυτό η μητέρα Αικατερίνη πολλές φορές».
 «Αυτήν ακριβώς τη διαφορά δεν θέλουν να κατανοήσουν οι παραπλανημένοι εικονομάχοι. Και σαν τους χαμαιλέοντες ξέρουν να κρύβονται πολύ καλά ώσπου να φανερώσουν κάποια στιγμή τις μύχιες σκέψεις τους και τότε, σαν άλλοι σκορπιοί, χύνουν το θανατηφόρο δηλητήριό τους στις ψυχές των ευκολόπιστων». (115–116)*

Από την άλλη πλευρά, ο πρωταγωνιστής και «ντετέκτιβ», ο πρωτοσπαθάριος Λέων, έμπιστος του αυτοκράτορα, ανήκει στους πεπεισμένους αντίπαλους της εικονολατρίας. Για να μην είναι τα πράγματα εύκολα, την Κασσία με τον Λέοντα συνδέει ένα κοινό παρελθόν το οποίο αποκαλύπτεται σταδιακά με την πάροδο της αφήγησης:

Στη θεία της θριαμβικής πομπής κάποιου ξεχασμένου ηγεμόνα, ο Λέων ένωσε ένα βάρος να του πλακώνει το στήθος. Έστρεψε το βλέμμα του προς τη

26 Agapitos (2003: 560).

27 Agapitos (2006).

28 Για την εικόνα της πιο βυζαντινής πόλης της σύγχρονης Ελλάδας σε έργα σύγχρονων συγγραφέων βλ. Vakaloudi (2018). Το εν λόγω μυθιστόρημα πάντως δεν συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο αυτό.

29 Πρβλ. τη σημείωση 9 εδώ.

ανοιχτή θάλασσα. Τι νόημα είχε να διατηρούνται οι εικόνες στα κτήρια και οι μνήμες στις καρδιές; Μόνο μια αίσθηση θλίψης και απουσίας άφηναν πίσω τους. Άγγιξε το δαχτυλίδι κάτω από τον χιτώνα του. Η εικόνα μιας δεκατετράχρονης κοπέλας, όλο ζωντάνια και ευφυΐα, παρουσιάστηκε μπροστά στο μάτι του μυαλού του. (191)

Η λογοτεχνική τεχνική του Αγαπητού διακρίνεται από εντελώς διαφορετικά στοιχεία από εκείνα που παρατηρήσαμε παραπάνω στον Ροΐδη και τον Καραγάτση: με έναν μεταμοντέρνο τρόπο μιμείται διακριτικά τον βυζαντινό τρόπο συγγραφικής δημιουργίας, της οποίας η πρώτη αρχή ήταν εκλεπτυσμένη μίμηση σε διάφορα επίπεδα. Έτσι, ενώ η δόμηση της πλοκής των έργων του είναι παρμένη από άλλα πασίγνωστα αστυνομικά μυθιστορήματα,³⁰ οι πλοκές βγαίνουν μέσα από τα ίδια βυζαντινά κείμενα, νομικά, ιστορικά, θρησκευτικά, ερωτικά, ρητορικά, και οι τρόποι αφήγησης προέρχονται από τη βυζαντινή λογοτεχνία.³¹ Με τον τρόπο αυτό προσφέρεται μια παραπάνω αναγνωστική εμπειρία στους γνώστες της βυζαντινής, αλλά και της αστυνομικής λογοτεχνίας. Επιπλέον, εκτός από τα ιστορικά πρόσωπα, ιστορικά κείμενα γίνονται επίσης *dramatis personae*, π.χ., ο πρωταγωνιστής επανειλημμένα καταπιάνεται με την ανάγνωση του αρχαίου ελληνικού μυθιστορήματος, ή παρακολουθούμε την Κασσία στη σύνθεση της νεκρώσιμης ακολουθίας της.

Ο Αγαπητός σχολιάζει τη συγγραφική δραστηριότητά του με τα εξής λόγια: «ανασυνθέτω ένα συγκεκριμένο ιστορικό παρελθόν, αλλά μέσα από τους προβληματισμούς μου για το δικό μου παρόν και τον κόσμο μέσα στον οποίο ζω εγώ [...] τα μυθιστορήματά μου [...] είναι [...] σύγχρονες αφηγήσεις που 'πλαστογραφούν' το παρελθόν, επιτρέποντας έτσι στους αναγνώστες να σκεφτούν και για το παρόν».³²

Από την επισκόπηση των αφηγήσεων που έχουν ως σκηνικό το «εικονομαχικό» Βυζάντιο προκύπτει ότι οι συγγραφείς που βρίσκουν στη συγκεκριμένη εποχή την έμπνευση για να εκφράσουν κάτι σημαντικό για το παρόν τους, είναι εξαιρετικά λίγοι. Η ευρύτερη κοινή γνώμη για την εικονομαχία, που συχνά επονομαζόταν και ως σκοτεινή περίοδος, μάλλον εξακολουθεί να στηρίζεται στην εικονόφιλη ρητορική των διατηρημένων βυζαντινών ιστοριογραφικών και αγιολογικών πηγών, ενώ οι σύγχρονοι ιστορικοί διαφέρουν ως προς τις αξιολογήσεις τους³³ και

30 Του Robert van Gulik στο *Εβένινο λαούτο* και της P. D. James στον *Χάλκινο οφθαλμό*, βλ. Agapitos (2009b: 11).

31 Agapitos (2009b: 11-12).

32 Agapitos (2009b: 9).

33 Βλ., ενδεικτικά, Karagiannopoulos (1993: 131-133), Cameron (2014: 73-78).

μόνο τα τελευταία χρόνια άρχισαν να συνθέτουν μια πιο εκλεπτυσμένη εικόνα τοποθετημένη μέσα στα ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής.³⁴ Οι λίγες λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της περιόδου αντιγράφουν κατά τον τρόπο τους την εξέλιξη της ιστοριογραφίας πορευόμενες προς μια πιο ισορροπημένη εικόνα της εποχής όπως τη συναντάμε στα πρόσφατα μυθιστορήματα του Π. Αγαπητού. Έτσι, οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της εικονομαχίας μάς παρέχουν μια εικόνα της εξέλιξης της πρόσληψης της κατεξοχήν κρίσιμης εποχής της βυζαντινής ιστορίας στην μοντέρνα ελληνική κοινωνία του τελευταίου ενάμισι αιώνα.

Βιβλιογραφία

- Agapitos, P. 2003. *To evenino laouto*. Athina. [Αγαπητός, Π. 2003. *Το εβέλινο λαούτο*. Αθήνα.]
- Agapitos, P. 2006. *O chalkinos ofthalmos*. Athina. [Αγαπητός, Π. 2006. *Ο χάλκινος οφθαλμός*. Αθήνα.]
- Agapitos, P. 2009a. *I Medousa apo smalto*. Athina. [Αγαπητός, Π. 2009a. *Η Μέδουσα από σμάλτο*. Αθήνα.]
- Agapitos, P. 2009b. *(Plasto)grafontas vyzantines istories mystirion*. Athina. [Αγαπητός, Π. 2009b. *(Πλαστο)γράφοντας βυζαντινές ιστορίες μυστηρίου*. Αθήνα.]
- Bazoukis, A. 2010. *Poiisis kai Istoría. I katalixi mias agoniodous syzevxis «pros ti synthesi tou pantos» sto Sergios kai Vakchos (1959)*. In S. Zoumpoulaki (ed.), *M. Karagatsis: ideologia kai politiki*. Athina, 33–54. [Μπαζούκης, Α. 2010. *Ποίησης και Ιστορία. Η κατάληξη μιας αγωνιώδους σύζευξης «προς τη σύνθεση του παντός» στο Σέργιος και Βάκχος (1959)*. In Σ. Ζουμπουλάκη (επιμ.), *Μ. Καραγάτσης: ιδεολογία και πολιτική*. Αθήνα, 33–54.]
- Brubaker, L. – Haldon, J. 2011. *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850: A History*. Cambridge.
- Cameron, A. 2014. *Byzantine Matters*. Princeton – Oxford.
- Chatzitheoklitos, K. 1986. *Simeioseis ton metarrythmiston*. Athina. [Χατζηθεόκλητος, Κ. 1986. *Σημειώσεις των μεταρρυθμιστών*. Αθήνα.]
- Karagatsis, M. 1959. *Sergios kai Vakchos*. Athina. [Καραγάτσης, Μ. 1959. *Σέργιος και Βάκχος*. Αθήνα.]
- Karagatsis, M. 1973. *I thavmasti istoria ton agion Sergiou kai Vakchou*. Athina. [Καραγάτσης, Μ. 1973. *Η θαυμαστή ιστορία των αγίων Σέργιου και Βάκχου*. Αθήνα.]
- Karagiannopoulos, I. E. 1993. *Istoria tou Vyzantinou kratous 2*. Thessaloniki. [Καραγιαννόπουλος, Ι. Ε. 1993. *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους Β΄*. Θεσσαλονίκη.]
- Karelli, Z. 1973. *Ta poiimata II*. Athina. [Καρέλλη, Ζ. 1973. *Τα ποιήματα II*. Αθήνα.]
- Kazhdan, A. 1999. *A History of Byzantine Literature (650–850)*. Athens.
- Kotzia, E. 2010. *To pezografiko ergo tou M. Karagatsi os proangelos tou simerinou logotechnikou laikismou*. In S. Zoumpoulaki (ed.), *M. Karagatsis: ideologia kai politiki*. Athina, 156–167. [Κοτζιά, Ε. 2010. *Το πεζογραφικό έργο του Μ. Καραγάτση ως προάγγελος του σημερινού λογοτεχνικού λαϊκισμού*. In Σ. Ζουμπουλάκη (επιμ.), *Μ. Καραγάτσης: ιδεολογία και πολιτική*. Αθήνα, 156–167.]

- Macrides, R. 1996. The Fabrication of the Middle Ages: Roïdis's Pope Joan. *Kampos: Cambridge Papers in Modern Greek* 4, 29–40.
- Macrides, R. 1998. 'As Byzantine Then as it is Today': Pope Joan and Roïdis's Greece. In D. Ricks – P. Magdalino (eds.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*. London – New York, 75–89.
- Mitsakis, K. 1998. Byzantium in Modern Greek Historical Fiction. In E. Konstantinou (ed.), *Byzantinische Stoffe und Motive in der europäischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main et al., 239–251.
- Panaretou, A. 1987. Το Vyzantio sti Neoelliniki logotechnia. *Vyzantinos Domos* 1, 43–63. [Παναρέτου, Α. 1987. Το Βυζάντιο στη Νεοελληνική λογοτεχνία. *Βυζαντινός Δόμος* 1, 43–63.]
- Papakostas, G. 1980. *I zoi kai to ergo tis Alexandras Papadopoulou*. Athina. [Παπακώστας, Γ. 1980. *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*. Αθήνα.]
- Papakostas, G. (ed.) 1987. *Alexandra Papadopoulou. Diigimata*. Athina. [Παπακώστας, Γ. (επιμ.) 1987. *Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου. Διηγήματα*. Αθήνα.]
- Parantoniou, Z. 1936. *Vyzantinos orthros*. Athina. [Παπαντωνίου, Ζ. 1936. *Βυζαντινός όρθρος*. Αθήνα.]
- Pararrigoropoulos, K. 1970. *Istoria tou Ellinikou Ethnous*. Athina (1^η ekdosi 1853). [Παπαρηγόπουλος, Κ. 1970. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Αθήνα (1^η έκδοση 1853).]
- Paratheodorou, G. 2010. Sergios kai Vakchos: Mythoplastikes anaparastaseis kai istoriografika schimata. In S. Zoumpoulaki (ed.), *M. Karagatsis: ideologia kai politiki*. Athina, 107–115. [Παπαθεοδώρου, Γ. 2010. Σέργιος και Βάκχος: Μυθοπλαστικές αναπαραστάσεις και ιστοριογραφικά σχήματα. In Σ. Ζουμπουλάκη (επιμ.), *Μ. Καραγάτσης: ιδεολογία και πολιτική*. Αθήνα, 107–115.]
- Paschalis, S. 2005. *Logotechniko taxidi sto Vyzantio*. Athina. [Πασχάλης, Σ. 2005. *Λογοτεχνικό ταξίδι στο Βυζάντιο*. Αθήνα.]
- Roïdis, E. 1988. *I Papissa Ioanna. Mesaioniki meleti*. Athina. [Ροϊδης, Ε. 1988. *Η Πάπισσα Ιωάννα. Μεσαιωνική μελέτη*. Αθήνα.]
- Spanaki, M. 1998. Byzantium and the Novel in the Twentieth Century: From Penelope Delta to Maro Douka. In D. Ricks – P. Magdalino (eds.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*. London – New York, 119–130.
- Vakaloudi, A. D. 2018. *I vyzantini Thessaloniki mesa apo to ergo ton synchronon Thessalonikeon logotechnon*. Thessaloniki. [Βακαλούδη, Α. Δ. 2018. *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη μέσα από το έργο των συγχρόνων Θεσσαλονικέων λογοτεχνών*. Θεσσαλονίκη.]

